МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ОСВІТИ УРСР
ХАРКІВСЬКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені О. М. ГОРЬКОГО

УЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТОМ С

★

ТРУДИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

ТОМ 7

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ОСВІТИ УРСР
ХАРКІВСЬКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені О. М. ГОРЬКОГО

УЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТОМ С

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1959

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ОСВІТИ УРСР
ХАРКІВСЬКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені О. М. ГОРЬКОГО

ТРУДИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

ТОМ 7

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1959

Друкувати дозволяється

Ректор Харківського ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені О. М. Горького академік Академії наук УРСР професор *І. М. Буланкін*

Редакційна колегія:

доц. *А. Г. Слюсарський* (відповідальний редактор), доц. *М. К. Колісник* (секретар), доц. *В. І. Астахов* проф. *К. Е. Гріневич*, проф. *А. П. Ковалівський*, доц. *С. М. Королівський*, доц. *І. К. Рибалка*.

ТРУДИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. О. М. ГОРЬКОГО

Том 7 1959

КЕРАМІКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Б. А. Шрамко

З того часу як у 1900 р. В. О. Бабенко відкрив перші катакомбні поховання у Верхньому Салтові, пам'ятки салтівської культури незмінно привертають увагу багатьох археологів як вітчизняних, так і закордонних. І це не дивно, бо тепер уже ясно, що різні варіанти цієї культури були в останніх століттях І тис. н. е. розповсюджені на дуже великій частині території Східної Європи — від Північного Кавказу і Криму до лісостепової смуги, від Придніпров'я до Поволжя.

За останні роки було відкрито нові поселення і поховання салтівської культури, зібрано новий цікавий матеріал. Проте розробляється він поки що повільно, хоч недавні дослідження М. Я. Мерперта [1] показали з одного боку велике значення цієї культури в розробці ранньосередньовічної історії, а з другого — необхідність глибокого вивчення цілого ряду окремих питань. Зокрема, в археологічній літературі ще немає праці, в якій була б більш-менш повна характеристика різних типів салтівської кераміки.

Свого часу А. М. Покровський [2], В. О. Бабенко [3] та інші археологи висловлювали різні міркування про кераміку, яка походить з салтівських поховань і поселень. Проте мати чітке уявлення про кераміку салтівської культури до цього часу заважає те, що весь керамічний матеріал не узагальнений, не класифікований і навіть немає повної публікації чистого комплексу кераміки салтівських селищ і городищ. Це приводить іноді до дуже однобокого уявлення про салтівську кераміку і до спроб віднести її зразки до якої-небудь іншої культури [4].

В цій статті робиться спроба дати загальну характеристику основних типів салтівської кераміки, знайденої як у похованнях, так і на поселеннях. При використанні матеріалів поселень за основу беруться комплекси одношарових донецьких поселень, де салтівська кераміка зустрічається в чистому вигляді, без домішки іншого, наприклад, роменсько-боршевського посуду.

---

[1] Н. Я. Мерперт. О генезисе салтовской культуры. КС ИИМК, вып. XXXVI, 1951. Він же. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. СА, т. XXIII, 1955.

[2] А. М. Покровский Верхне-Салтовский могильник. Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 475—477.

[3] В. А. Бабенко. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 г. Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 224, та ін. Він же. Памятники хозарской культуры на юге России. Труды XV АС, т. I, М., 1914, стор. 439 і далі.

[4] Див., наприклад, В. П. Бабенчиков. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. Зб. «История и археология средневекового Крыма», М., 1958; стр. 93—96.

Безумовно, на великій території поширення салтівської культури існували локальні варіанти її, які відрізняються деякими особливостями матеріальної культури. В даній статті в першу чергу використовується багатий, але досі ще не опублікований керамічний матеріал, одержаний протягом останніх років у басейні Сіверського Дінця експедиціями Харківського державного університету. Багато кераміки дали розкопки, проведені С. А. Семеновим-Зусером в 1947—1949 рр. на городищі й селищі у Верхньому Салтові. Цікавий матеріал одержаний також під час розвідок і невеликих розкопок понад 20 салтівських поселень у басейні Сіверського Дінця, які були проведені автором цієї статті в 1949—1957 рр.[1]. Використані також колекції салтівської кераміки, що знаходяться у фондах Державного історичного музею в Москві, Державного Ермітажу в Ленінграді, Інституту археології АН УРСР і Харківського державного історичного музею.

Зрозуміло, що в одній статті неможливо висвітлити всі питання, зв'язані з вивченням різноманітної салтівської кераміки. Тут розглядається в основному типологічна класифікація і техніка виготовлення глиняних виробів. Треба сподіватися, що в недалекому майбутньому вийдуть інші праці, які поповнять пропущене нами.

ДЕЯКІ ОБСТАВИНИ ЗНАХІДОК ПОСУДУ

Обставини знахідок глиняних посудин у салтівських катакомбних похованнях показують, що вони — звичайна, але не обов'язкова частина похоронного інвентаря. Досить навести кілька характерних прикладів[2]. Із 27 катакомб, розкритих в 1901 р. А. М. Покровським[3], посудини були знайдені в 23. Із 8 катакомб, розкопаних в 1905 р. М. Є. Макаренком, вони виявлені лише в двох[4]. В. О. Бабенко[5] розкрив у 1908—1910 рр. 51 катакомбу, але знайшов посудини тільки в 35. Це положення підтверджується також даними всіх інших розкопок у Верхньому Салтові.

В катакомбу звичайно ставили одну посудину. Дуже рідко трапляються могили, в яких знаходиться дві посудини. Наприклад, катакомби з двома посудинами були розкриті А. М. Покровським в 1901 р. (№ 42) і в 1920 р. (№ 1), В. А. Бабенком в 1908 р. (№ 6)[6]. Під час розкопок проведених С. А. Семеновим-Зусером в 1947 р., у двох катакомбах (№ 6 і № 12) також знайдено по дві посудини[7]. Більшість цих катакомб мала колективні поховання, в яких налічувалося від двох до п'яти покійників, але в катакомбі № 12 (1947 р.) дві посудини (глечик і глиняний казан) були при одному похованні.

Розташування посудин у катакомбах звичайно цілком визначене. Найчастіше вони стоять біля голови покійника, в лівому передньому кутку від входу в катакомбу. Тільки в окремих випадках бувають різні відхилення, що порушують цю закономірність. Наприклад, посудини стоять біля ніг покійника[8], між двома покійниками[9], посередині катакомби[10], проти входу[11] і навіть у дромосі[12].

Посудини ставили в могилу, вважаючи, що покійники на тому світі також матимуть потребу в їжі та питві. Тому, як правило, біля посудини бувають залишки м'ясної їжі у вигляді кісток бика або барана. Зрідка трапляється шкаралупа з яєць[13]. Посудини призначалися в основному для забезпечення покійника водою або вином. Тому в керамічному інвентарі катакомб переважають глечики і дуже рідко зустрічаються горщики. Іноді під посудиною знаходиться деревне вугілля, яке, очевидно, імітувало вогнище[14].

Наявність або відсутність кераміки в катакомбах не можна зв'язувати тільки з жіночими або тільки з чоловічими похованнями. Якщо не брати до уваги могили з колективними похованнями і ті, в яких стать покійників не вдалося визначити через погане збереження кістяка, то виявляється, що посудини поділяються майже рівномірно між чоловічими й жіночими могилами. Не можна пояснювати наявність або відсутність посудини у похованнях і відмінністю в майновому стані покійників. Досить сказати, що в таких порівняно багатих інвентарем похованнях, як № 28 (1901 р.) і №№ 14, 19, 21 (1910 р.), посудини не знайдено[15], а в дуже бідних інвентарем катакомбах № 32, 37, 41 (1901 р.), № 9 (1909 р.), № 5 (1910 р.), та інших вони були[16].

Не можна також вважати, що для потреб похоронного ритуалу виготовлявся якийсь особливий посуд. Всі види його, знайдені в похованнях, використовувалися і в господарстві. Про це свідчить той факт, що в катакомбах виявлено посудини, які мають сліди довгого вживання:

[1] Матеріали й документація цих розвідок і розкопок зберігаються в Археологічному музеї Харківського державного університету. Досліджені такі пункти: селища біля с. Мохначів, Коробових хуторів, Хотомлі, Черкаського Бишкиня, Залимана, хут. Крейдянки, городище й селище біля с. Сухої Гомільші, Вербівське городище біля с. Першотравневого (на р. Донці), селище й городище біля Вовчанська (на р. Вовчій), селища біля тт. Червоноармійського і Кулаківки (на р. Хотомлі), селище коло с. Гнилиці (на р. Гнилиці), селище біля Мерефи (на р. Мжі), селище біля с. Нестерівки (на р. Бурлуку), селище коло с. Великої Данилівки (на р. Харкові), селище й городище біля с. Старої Покровки (на р. Удах), селища біля сс. Пісків Радьківських, Нужнево, Павлюківки, Василівки (на р. Осколі), селище біля с. Городища (на р. Білі та інші).

[2] З поховань, які порівнюються, тут виключені поховання в ямах, кінські могили, цілком зруйновані, розграбовані, розкопані не до кінця.

[3] А. М. Покровский. Верхне-Салтовский могильник. Труды XII АС, т. I, М., 1905.

[4] Н. Е. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. ИАК, вып. 19, 1906.

[5] В. А. Бабенко. Дневник раскопок. Труды XIV АС, т. III, М., 1911.

[6] А. М. Покровский. Указ. твір, стор. 489, В. А. Бабенко. Указ. твір, стор. 234, Г. І. Тесленко. Розкопи Верхньо-Салтівського могильника 1920 року Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, № 6, Харків, 1927, стор 354.

[1] С. А. Семенов-Зусер. Дослідження Салтівського могильника АП УРСР, т. III, 1952, стор. 276 і табл. I. На жаль, тут немає повних даних і для цієї статті використано ще рукопис звіту та інші матеріали розкопок.

[2] А. М. Покровский. Верхне-Салтовский могильник. Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 485. Кат. № 29, 1901 р. А. Федоровский. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18—22 сент. 1911 г Вестник Харьковского историко-филологического общества, вып. 5, X, 1914, стор. 81 (кат. № 7):

[3] В. А. Бабенко. Дневники раскопок 1911 г. Труды XV АС, т. I, М., 1914, стор. 450. Кат. № 5, 1911 р. Н. Е. Макаренко. Верхне-Салтовский могильник. ИАК, вып: 19, Спб, 1906, стор. 129. Кат. № 6, 1905 р.

[4] В. А. Бабенко. Дневник раскопок I катакомбного могильника... Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 234, Кат. № 9 1908 р. Він же. Дневники раскопок 1911 г. Труды XV АС, т. I, М., 1914, стор. 459. Кат. № 28, 1911 р.

[5] А. М. Покровский. Указ, твір, стор. 479, кат. № 19, 1901 р.

[6] Він. же. Указ. твір. стор. 488, кат. № 35, 1901 р.

[7] Наприклад, кат. № 45, 1911 р. і кат. № 1, 1912 р., В. А. Бабенко. Указ. твір. Труды XV АС, т. I, стор. 464. 473 Див. також кат. № 7, 14, 15, 17 розкопок 1946 р. С. А Семенов-Зусер. Розкопки біля с. В. Салтова, АП УРСР, т. I, Київ, 1949, стор. 123, 130, 131, 132;

[8] В. А. Бабенко. Дневник раскопок I катакомбного могильника. Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 237. Кат. № 21 (VIII) 1908 р.

[9] А. М. Покровский. Указ. твір, стор. 484—485. В. А. Бабенко. Указ. твір, стор. 252—254.

[10] А. М. Покровский. Там же, стор. 486—489; В. А. Бабенко. Там же, стор. 244, 248.

щербини на краях, відбиті ручки, потерті стінки і дно, нагар і т. п. Іноді у катакомби клали не тільки пошкоджені, але й зовсім побиті, непридатні до вживання посудини [1]. В такому разі приношення їх покійникові мало вже суто символічне значення.

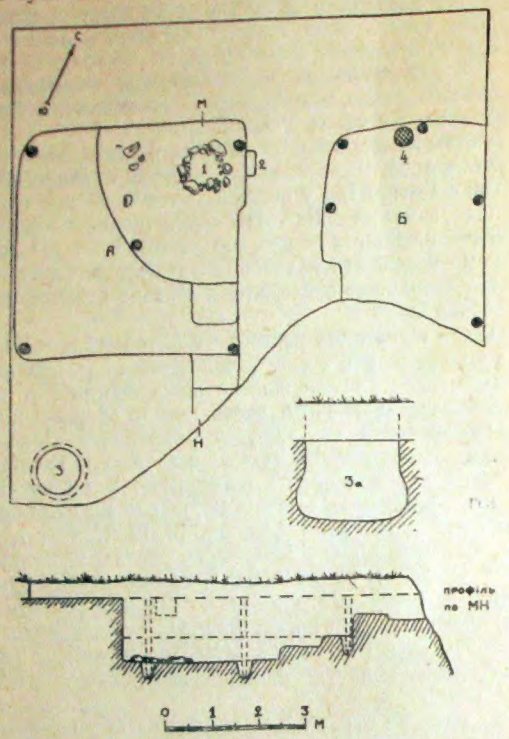

Рис. І. Залишки землянки (А) і господарського приміщення (Б) на селищі у Верхньому Салтові. Розкопки С. А. Семенова-Зусера в 1948 р.
1 — вогнище з каміння; *2* — залишки нижньої частини вікна; *3*, *3а* — яма для зберігання зерна; профіль ями поданий в масштабі, збільшеному в два рази порівняно з основним.

Порівнюючи керамічний матеріал салтівських поселень з матеріалом катакомбного могильника, слід відзначити, що на поселеннях частіше знаходять уламки простих кухонних горщиків і великих, дуже грубих посудин для зберігання різних припасів. Уламки старанно оброблених, красивих чорнолощених глечиків і кухлів, які переважають у похованнях, на селищах і городищах трапляються порівняно рідко. Це цілком закономірно. Горщики в катакомбах, як уже говорилося, зустрічаються рідко тому, що посудини в похованнях призначалися для зберігання питва, а не їжі. Великі посудини для зберігання харчових

[1] Наприклад, були поламані давно, ще до того як їх поставили в могилу, глечики з катакомб № 7, 15 і 19 з розкопок, проведених С. А. Семеновим-Зусером в 1946 р.

запасів взагалі були дуже громіздкі і не могли входити до складу поховального інвентаря. Крім того, розкопки 1948 р. на селищі «Б» у Верхньому Салтові, де було виявлено залишки землянки й господарського приміщення (рис. І), показали, що великі товстостінні посудини для зберігання харчів просто вкопували в землю, і, очевидно, рідко переносили з місця на місце.

Гарна, переважно чорнолощена кераміка поширювалась і за межі салтівських поселень. Вона, хоч і в невеликій кількості, але досить часто зустрічається на одночасних ранньослов'янських поселеннях роменсько-боршевської культури як привізний посуд [1].

ФОРМА І ПРИЗНАЧЕННЯ КЕРАМІКИ

За формою і призначенням усю салтівську кераміку можна поділити на такі основні групи:

I. Кухонний посуд у вигляді горщиків і казанів, які вживалися для готування та споживання їжі.

II. Глечики, які призначалися для зберігання, перенесення і розливання невеликої кількості рідини.

III. Кухлі для пиття.

IV. Великі посудини для зберігання сухих харчових продуктів.

V. Великі посудини для зберігання рідини.

VI. Маленькі посудинки бомбоподібної форми.

VII. Технічна кераміка.

Кухонний посуд

Ця кераміка в катакомбних похованнях, як уже зазначалося, зустрічається рідко [2], але на салтівських городищах і селищах вона знайдена у великій кількості і різноманітних формах. На жаль, цілих посудин мало. Проте серед сотень фрагментів є досить багато великих і характерних, що дають можливість мати ясне уявлення про їхні форми. Нам відомі такі типи салтівського кухонного посуду:

1) Горщик (рис. II, *1*) з не дуже відігнутими вінцями, похилими плечима, корпус конусовидний або з округлими боками. Обріз вінців плоский, скошений назовні і прикрашений звичайно орнаментом з косих насічок або відбитків зубчастого штампа. Корпус також звичайно прикрашений горизонтально накресленими лініями, які покривають всю його поверхню від плечей до дна або розташовуються горизонтальними поясками. Іноді горизонтальні лінії сполучаються з хвилястими лініями (рис. III, *1—4*). На стінках горщиків є нагар. Горщики першого типу знайдено як на поселеннях, так і в салтівських похованнях [3].

[1] П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону. МИА СССР, № 8, 1948, стор. 42—44. Також з матеріалів наших розкопок на городищах біля с. Мохначів, Коробових хуторів, на Донецькому городищі та ін., де були роменські поселення VIII—IX ст.

[2] Але в ямних похованнях типу Зливкинського могильника вони складають звичайну частину інвентаря. Див. В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии, 1901 г. Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 250 та ін., табл. XII.

[3] В. А. Бабенко. Дневник раскопок в 1910 г. Труды XIV АС, т. III, стор. 246, мал. 165; А. Zakharow und W. Arendt. Studia Levedica. Archaeologia Hungarica, Budapest, т. XV, табл. VII, 6. ОАК за 1894 р., стор. 20, рис. 15 (могильник біля сл. Покровської); С. А. Семенов-Зусер, Дослідження Салтівського могильника). АП УРСР, т. III, стор. 278, табл. I, 4 (в катакомбі горщик і глечик). І. І. Ляпушкін. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 р. АП УРСР, т. III, 1952, стор. 292, табл., II, 5.

2. Другий тип горщиків представлений на донецьких поселеннях поки що невеликою кількістю фрагментів [1]. Судячи з них, це були великі горщики, які мали значно відігнуті вінця з закругленим обрізом. Край вінець хвилястий, наче гофрований. Корпус прикрашений орнаментом, який складається з горизонтально прокреслених ліній (рис. III, *5*).

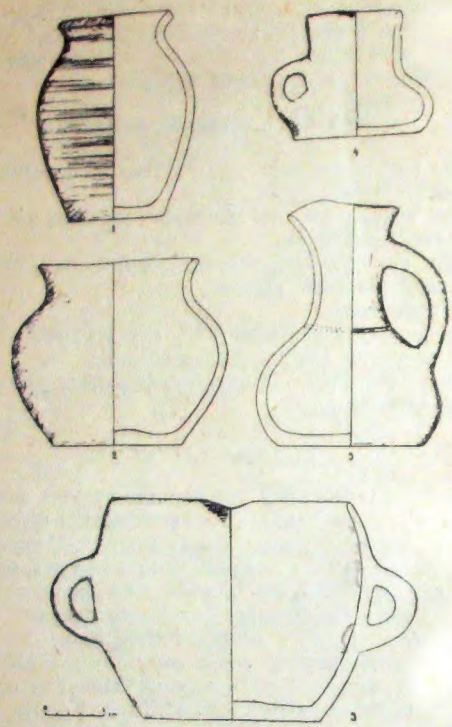

Рис. II. Різні типи кухонного і столового посуду. *1* — горщик першого типу з бурої глини (В. Салтів, катакомба № 6, 1947 р.); *2* — горщик третього типу з бурувато-сірої глини (В. Салтів, городище, 1948 р.); *3* — казан (В. Салтів, катакомба № 12, 1947 р.); *4* — кухоль з сірим лощенням (В. Салтів, катакомба № 5, 1947 р.); *5* — глечик з сірої глини; поверхня покрита лощенням (В. Салтів, катакомба № 6; 1947 р.).

3. Горщики третього типу (рис. II, *2*) мають дугоподібно відігнуті вінця з закругленим краєм. Похилі плечі плавно переходять у стінки корпусу з округлими боками. Відігнутість вінець в окремих екземплярах горщиків не однакова. Посудини, в яких вінця відігнуті дужче, мають іноді на внутрішньому краю вінець горизонтальний жолобок. В інших випадках невеликий горизонтальний валик або жолобок розташований на переході від вінець до плечей (рис. III, *6—8*). Можливо, ці різновидності розвивалися в певній хронологічній послідовності. Але наявним у нас матеріалом довести цього не можна, бо окремі зразки кераміки не мають точного датування. Корпус звичайно прикрашений тонкими горизонтально прокресленими лініями. Рідше горизонтальні лінії сполучаються з хвилястими або з відбитками зубчастого штампа [1]. На стінках горщиків є нагар.

4. До четвертого типу належать сіроглиняні горщики з плавно відігнутими закругленими вінцями, дуже подібні за формою до попередніх.

[1] М. В. Сібільов. Старовинності Ізюмщини, вип. III. Ізюм, 1928, табл. LI, 1—2; Аналогічний див. В. П. Бабенчиков. Указ. твір, стор. 137, рис. 25, 5.

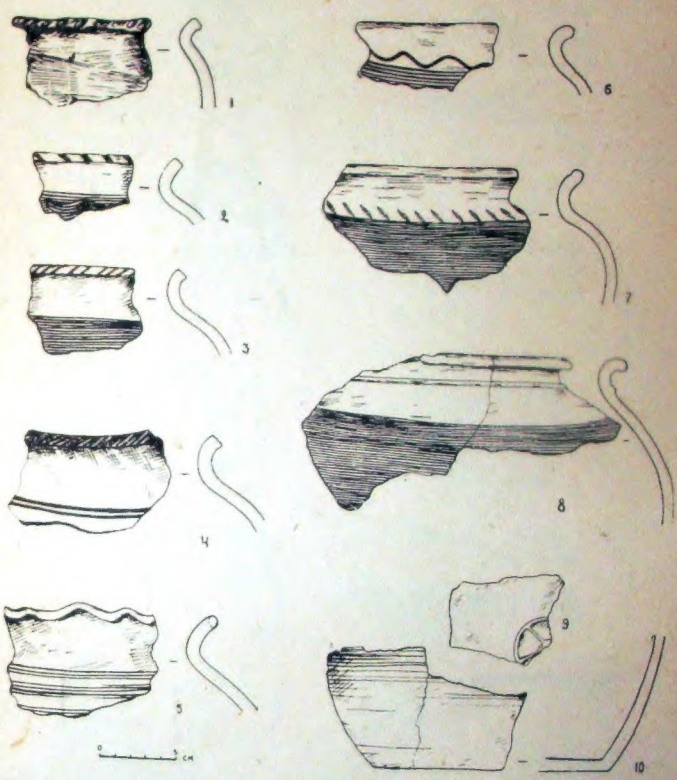

Рис. III. Уламки салтівських горщиків різних типів. *1—4* — уламки горщиків першого типу (селище у Верхньому Салтові, 1948 р.); *5* — уламок горщика другого типу (селище біля с. Пісків Радьківських, 1956 р.); *6—8* — уламки горщиків третього типу (там же); *9—10* — денця горщиків (там же).

[1] М. В. Сібільов. Указ. твір табл. XLVII, 9, 10, XLVIII, 5; І. І. Ляпушкін. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 р., АП УРСР, т. III, 1952, стор. 292, табл. II, 7; П. Н. Шульц. Исследования Неаполя Скифского. Зб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 77, рис. 10

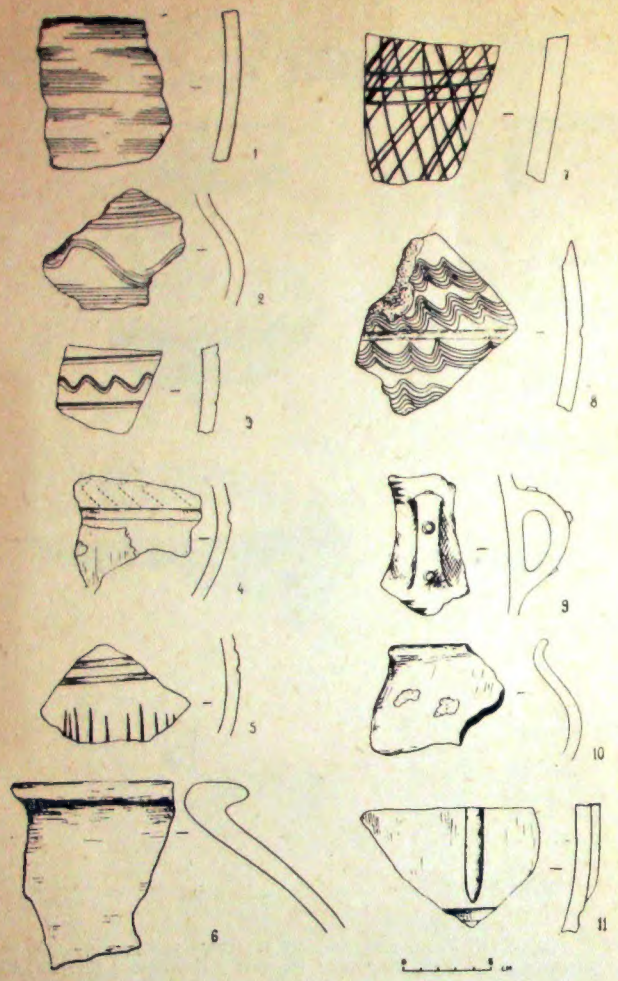

Рис. IV. Уламки салтівських посудин різних типів.
1—2 — уламки горщиків з бурої глини (В. Салтів, селище, 1948 р.); *3* — уламок горщика з сірувато-жовтої глини; поверхня має сірий ангоб (В. Салтів, городище. 1948 р.); *4—5* — уламки посудин з сірої глини, поверхня має лощення (Донецьке городище, 1956 р.); *6* — сироглиняний горщик шостого типу, поверхня сіра, матова (В. Салтів, городище, 1948 р.); *7—8* — уламки сироглиняних посудин (В. Салтів, городище, 1948 р.); *9* — уламок кухля з сірої глини; поверхня має глянсувато-чорне лощення (селище біля с. Мохначів, 1953 р.); *10* — уламок маленької бомбоподібної посудинки з бурої глини; поверхня чорна з лощенням (селище біля с. Пісків Радьківських, 1956 р.); *11* — уламок горщика п'ятого типу з сірої глини; поверхня покрита чорним лощенням і прикрашена наліпним валиком (В. Салтів, селище, 1947 р.).

ніх, але відрізняються від них кращим виробом, вживанням ангоба і лощінням поверхні [1].

Орнамент цих горщиків також своєрідний. Часто посередині корпусу проходить один або декілька горизонтальних жолобків, нанесених паличкою з закругленим кінцем. Між жолобками, а також вище й нижче від них корпус прикрашається лощеними смугами або хвилястими вдавленими лініями. Рідше зустрічаються відбитки зубчастого штампа (рис. IV, *3—5*).

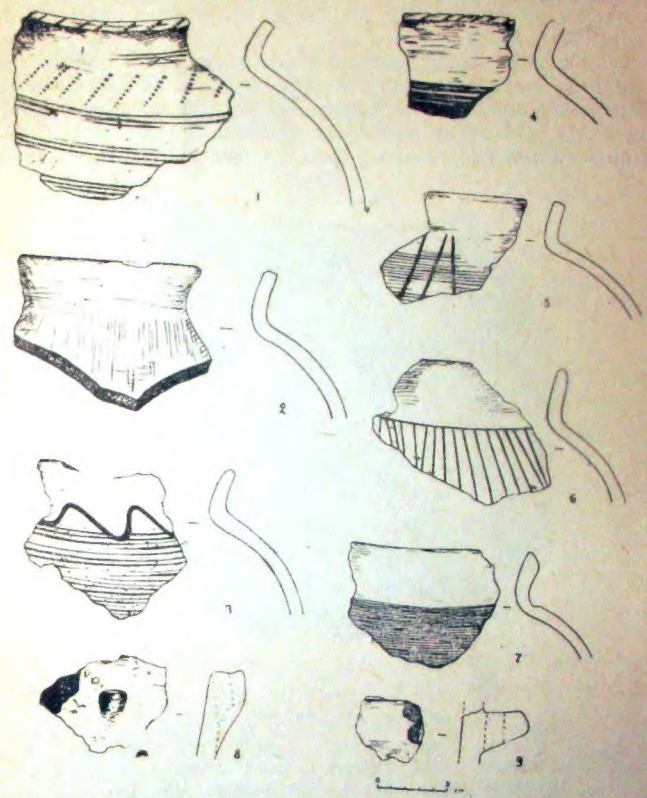

Рис. V. Уламки салтівських горщиків різних типів.
1—7 — уламки горщиків п'ятого типу; *1* — з бурої глини (В. Салтів, городище, 1948 р.); *2* — сироглиняний, поверхня покрита чорним лощенням (В. Салтів, селище, 1949 р.); *3* — з бурої глини (с. Мохначі, селище, 1953 р.); *4* — з бурої глини (В. Салтів, селище, 1948 р.); *5* — сироглиняний з лощенням (В. Салтів, городище, 1947 р.); *6* — сироглиняний з лощенням (с. Мохначі, селище, 1953 р.); *7* — сироглиняний (В. Салтів, катакомба № 7, 1947 р.); *8—9* — уламки посудин з ручками, які мають вертикальні отвори (селище біля с. Городища).

[1] В. А. Бабенко. Дневник археологических раскопок в с. В.-Салтове, 1906 г., Труды XIII АС, т. I, М., 1907, табл. XIV, 10. М. Ю. Брайчевский. Работы на Пастерском городище в 1949 г. КС ИИМК, вып. XXXVI, 1951, стор. 163, рис. 47. Див. також його статтю «Пастирське городище». Вісник АН УРСР, № 10, 1952.

5. Досить поширені серед салтівської кераміки великі горщики з прямими, майже вертикальними вінцями і округлим корпусом (рис. V, *1—7*). Край вінець закруглений, рідше плоский. Цей (п'ятий) тип горщиків має два види. До першого належать горщики з бурої глини. У них плоскі вінця прикрашені насічками або відбитками зубчастого штампа, а стінки покриті горизонтальними різьбленими лініями, лінійно-хвилястим орнаментом або лініями в сполученні з зубчастим штампом (рис. V, *1, 3—4*).

Горщики другого виду зроблені з сірої глини кращої якості. Закруглені вінця не мають орнаменту. Корпус іноді також з гладкою сіруватo-матовою або лощеною поверхнею. Але частіше він має різноманітну орнаментацію. Орнамент зроблений темними лощеними смугами, які добре виділяються на основному фоні матової поверхні [1]. Часто корпус

Рис. VI. Горщик п'ятого типу з сірої глини; поверхня має глянсувато-чорне лощення та наліпні валики (В. Салтів, селище, 1947 р.).

прикрашений горизонтальними жолобками у сполученні з лощеними смугами, хвилястими лініями або відбитками зубчастого штампа (рис. IV, *8*; V, *2, 5—7*). Особливо красиві посудини з глянсувато-чорною поверхнею, прикрашеною лощеними смугами та наліпними валиками (рис. VI). Вінця деяких горщиків, знайдених у катакомбах, у двох діаметрально протилежних місцях мають просвердлені отвори для підвішування посудини [2].

Не всі горщики п'ятого типу вживалися для варіння їжі. Нагар буває лише на посудинах першого виду. Горщики другого виду нагару не мають і вживалися, очевидно, як столовий посуд для приймання їжі. На це вказує також старанна обробка їх і багата орнаментація.

[1] М. В. Сібільов. Указ. твір, вип. III, 1928, табл. XLVII, 2, 2а.
[2] А. М. Покровский. Указ. твір. Труды XII АС, т. I, табл. XXIV, 115; І. І. Тесленко. Указ. твір стор. 354.

6. Зустрічаються горщики з дуже відігнутими горизонтальними вінцями і округлим корпусом (рис. IV, *6*). Відомі нам екземпляри таких горщиків зроблені з сірої глини і мають матову або злегка лощену поверхню. Нагару на них немає. Орнаментація їх звичайно дуже проста і складається з однієї або декількох горизонтальних жолобків, іноді у сполученні з хвилястою лінією. Деякі посудини без ніякого орнаменту

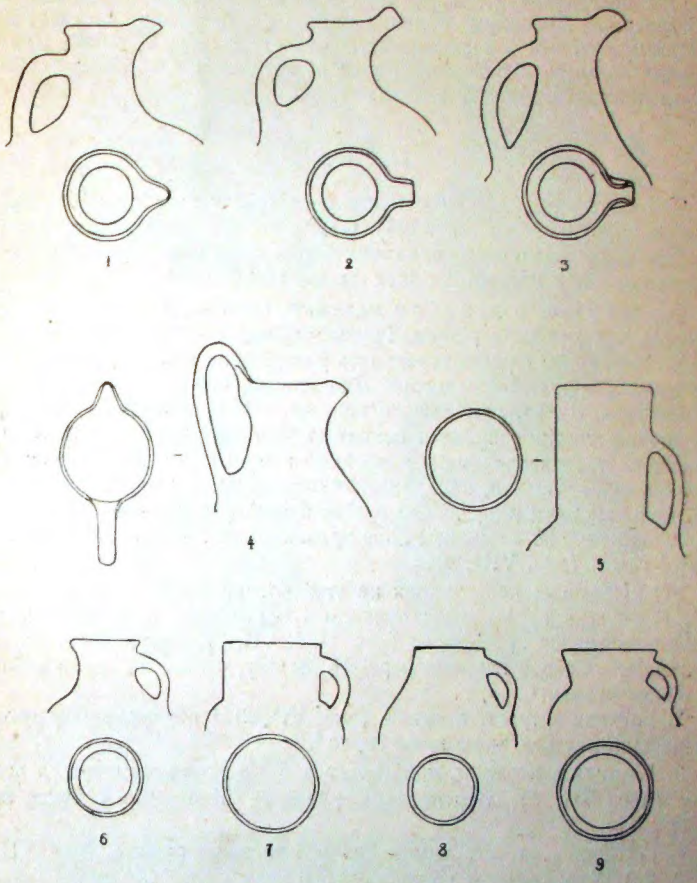

Рис. VII. Схеми салтівських глечиків і кухлів.

7. Особливий тип складають кухонні посудини у вигляді казанів з двома петлеподібними руками в середній частині корпусу. Верхній край казана порівняно тонкий, закруглений і злегка загинається всередину. В одному місці край трохи відтягнутий назовні і утворює невеликий носик для зливання рідини.

Один казан такого типу (рис. II, *3*) знайдено в катакомбі № 12 1947 року [1]. Він зроблений із сіруватo-бурої глини і має сіру поверхню

[1] С. А. Семенов-Зусер. Дослідження Салтівського могильника. АП УРСР, т. III, 1952, табл. 1, 3.

з легким вертикальним лощенням. Уламки стінок, верхнього краю, ручки та денця подібного казана знайдено під час розкопок на селищі «Б» у Верхньому Салтові в 1948 р. (рис. XIII, *2*). Він виготовлений також із жовтувато-сірої глини; орнаментований вертикальними лощеними смугами й горизонтальним жолобком у середній частині корпусу. Обидва казани не мають слідів сажі або нагару.

На поселеннях у нижній течії Дінця, наприклад, на селищі біля с. Городища, Луганської області, зустрічаються уламки посудин, з невеликими ручками й вертикальними отворами (рис. V, *8—9*). Для донецьких поселень лісостепової смуги ці посудини не характерні. На селищах нижнього Дону їх знаходять часто [1].

II. Глечики

Всі салтівські глечики найчастіше відрізняються один від одного формою горла й ручки (рис. VII). Форма корпусу змінюється мало і не є характерною. Однаковий орнамент також дуже поширений. На підставі цього глечики можна поділити на два відділи:

До першого відділу належать глечики, які мають горло з носиком для зливання рідини. Грушоподібний або кулястий, іноді приплюснутий корпус плавно переходить у порівняно вузьку, високу шийку, яка трохи розширюється догори. Дно плоске, але чітко від корпусу не відділяється. Ручка, здебільшого вертикальна, овальна в перерізі, з'єднує верхню частину шийки з верхньою частиною корпусу. Найбільший діаметр корпусу завжди нижче середини висоти посудини. Переважають сірі або чорні глечики, прикрашені орнаментом, нанесеним за допомогою лощіння. Іноді біля основи шийки бувають горизонтальні жолобки, опуклі валики або сосочки. Рідше трапляються глечики з червоної або жовтої глини (рис. VIII, *4*).

Усі ці глечики поділяються на такі чотири типи:

1. Глечики з загостреним носиком і вертикальною ручкою, яка не підіймається вище краю горла (рис. II, *5*; VII, *1*). Посудини цього типу зустрічаються серед глечиків першого відділу, частіш за все і найбагатше орнаментовані [2].

2. Глечики з тупим носиком (рис. VII, *2*) і вертикальною ручкою, яка не підіймається вище краю горла [3].

3. Глечики з носиком, край якого з боків трохи загинається всередину (рис. VII, *3*). Вертикальна ручка не підіймається вище краю горла [4].

4. Глечики з загостреним носиком і високою ручкою (рис. VII, *4*; IX, *2, 2а*). Характерною ознакою цього типу є те, що верхня частина горла безпосередньо переходить у високу вертикальну ручку, яка підіймається вище обрізу вінець, і потім круто спускається до верхньої частини корпусу [1].

[1] М. И. Артамонов. Средневековые поселения на Нижнем Дону. Известия ГАИМК, вып. 131, Л., 1935, стор. 35, рис. 16, 2.

[2] Див., наприклад, А. М. Покровский. Указ твір, Труды XII АС, т. I, табл. XXIII, 106, 118. С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір, АП УРСР, т. III, стор. 276, мал. 3, 5. М. В. Сібільов. Старовинності Ізюмщини, вип. 1. Ізюм, 1926, табл. XXXIX, 8. Він же. Указ. твір, вип. III, 1928, табл. LX, 3.

А. М. Покровский. Указ. твір, табл. XXIII, 110, 107. Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 гг. ИАК, вып. 43, Спб., 1911, стор. 116, мал. 96. Варіант див. О. О. Потапов. Деякі речі салтівської культури з Кубанщини в музеї Грузії. «Східній світ» 1928, № 3—4, стор. 300—301.

[4] С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір, АП УРСР, т. III, стор. 276, мал. 3, 3.

Рис. VIII. Глечики з лощенням:
1 — В. Салтів, катакомба № 1, 1948 р.; *2* — В. Салтів, катакомба № 1, 1946 р.; *3* — В. Салтів, катакомба № 7, 1947 р.; *4* — глечик з червоної глини, В. Салтів, катакомба № 3, 1948 р.

До другого відділу належать глечики, з горлом, яке не має носика. Корпус у них кулястий, трохи приплюснутий зверху. Плоске дно не відділяється чітко від стінок корпусу. Вертикальна ручка сполучає середину горла з верхньою частиною корпусу. Найбільший діаметр корпусу завжди нижче середньої частини посудини. Орнаментація глечиків другого відділу звичайно простіша, але в основному мало відрізняється від орнаментації інших глечиків.

Усі глечики другого відділу поділяються на три типи:

1. Глечики з широким горлом, вертикальний розріз стінок якого

[1] В. А. Бабенко. Указ. твір Труды XIV АС, т. III, стор. 246, мал. 165. А. С. Федоровский. Дневник раскопок. Вестник Харьковского ИФО, вип. 5, 1914, стор. 82, 83. С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір, АП УРСР, т. III, стор. 278, табл. 1,1.

має дугоподібний профіль (рис. VII, *6*). Глечики цього типу зустрічаються частіше в салтівській кераміці серед посудин другого відділу [1].

2. Глечики з циліндричним горлом, яке іноді дуже слабо розширюється тільки у верхній частині. Цей тип поділяється на два види: а) низькі глечики (рис. VII, *7*) з низьким циліндричним горлом [2]; б) високі глечики (рис. VII, *5*) з високим циліндричним горлом [3].

3. Глечики з горлом, яке звужується догори (рис. VII, *8*) [4].

III. Кухлі

Форма, а тому й класифікація кухлів за рядом ознак збігається з формою глечиків другого відділу, від яких вони відрізняються тільки меншими розмірами. Якщо висота глечиків першого відділу становить 14—24 *см* (міряючи до обрізу вінець), а глечиків другого відділу — 12—20 *см*, то висота кухлів — від 10 до 14 *см*. Характерною ознакою більшості кухлів є невелика вертикальна петлеподібна ручка, яка найчастіше прикріплена до верхньої частини корпусу і рідше сполучає її з горлом посудини. Корпус кухлів здебільшого кулястий, трохи приплюснутий, зверху, рідше зустрічається грушоподібний. Найбільший діаметр його завжди нижче середньої частини посудини. Колір глини звичайно сірий. Орнаментація кухлів простіша, ніж орнаментація глечиків і здебільшого обмежується лощінням поверхні. Трапляються прикраси у вигляді невеликих округлих виступів. Кухлі поділяються на два відділи з відповідними типами.

До першого відділу належать кухлі з однією ручкою, а саме:

1. Кухлі, горло яких у вертикальному обрізі має дугоподібний профіль [5].

2. Кухлі з горлом, яке розширюється догори [6] (рис. VII, *9*; IX, *1*).

3. Кухлі, у яких горло звужується догори [7].

4. Кухлі з циліндричним горлом [8] (рис. II, *4*).

5. Циліндричні кухлі баночної форми з ручкою або без неї [9].

6. До особливого типу слід віднести кухлі з ручками у вигляді стилізованої фігури тварини (рис. X, *1—4*). Такі кухлі зустрічаються порівняно рідко. Одним з них був знайдений ще 1901 року в катакомбі, розкопаній П. Уваровою [10]. Ручка цього кухля сильно схематизована і має форму трапеціевидної пластинки з двома круглими прорізами. Подібна до неї ручка є на кухлі знайденому В. О. Бабенком в 1911 р., яка зберігається в колекції Ермітажу [11]. Тут схема вже трохи ускладне-

[1] В. А. Бабенко. Указ. твір. Труды XIII АС, т. I, табл. XIV, 4. С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір. АП УРСР, т. I, стор. 121, табл. III, 2.

[2] Посудина з кат. № 20, 1947 р. Розкопки С. А. Семенова-Зусера; посудина з колекції Державного історичного музею в Москві, інв. № 40529.

[3] Посудина з кат. № 2, 1947 р. Розкопки С. А. Семенова-Зусера.

[4] Посудина з Державного Ермітажу, кол. 1107, № 1539.

[5] Див., наприклад, С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір. АП УРСР, т. III, табл. I, 2, стор. 278.

[6] А. М. Покровский. Указ. твір. Труды XII АС, т. I, табл. XXIII, 117.

[7] А. М. Покровский. Там же, табл. XXIV, 114.

[8] Посудина з кат. № 5, 1947 р. Розкопки С. А. Семенова-Зусера. В. А. Бабенко. Указ. твір. Труды XIII АС, т. I, табл. XIV, 8.

[9] Там же, табл. XIV, 11. A. Zakharow und W. Arendt. Studia Levedica. Archaeologia Hungarica, t. XV, Budapest, 1934, табл. VII, 7.

[10] А. М. Покровский. Указ. твір, табл. XXIII, 112.

[11] К. М. Скадон. Изображение животных на керамике сарматского периода. Труды отдела истории первобытной культуры Гос. Эрмитажа, т. I. Л., 1941, табл. XVI, 1 (кат. № 27, 1911 г.).

на,— крім двох овальних отворів, на спинці ручки є ще два півкруглих вирізи.

В колекції Харківського історичного музею зберігається кухоль з розкопок В. О. Бабенка [1], в якому фігура тварини стилізована у вигляді двох злитих дуг. Найбільше нагадує зображення тварини фігурна

Рис. IX. *1*—Кухоль з катакомби № 9, 1947 р., В. Салтів. Колір глини всередині світлобурий, поверхня покрита ангобом і має лощення; *2—2а* — глечик з чорним лощенням, В. Салтів, катакомба № 4, 1948 р.

ручка з круглими і овальними прорізами на кухлі з розкопок, проведених В. О. Бабенком у 1906 р., який зберігається в Ермітажі. Цей кухоль

[1] Харківський державний історичний музей. Розкопки В. О. Бабенка, точніше невідомо. На дні клеймо у вигляді літери Ш. Інв. № ИК 30/7.

особливо цікавий тому, що комплекс, в якому він знайдений, добре датується арабськими диргемами VIII ст.[1].

Уламок оригінальної ручки від красивого кухля, поверхня якого покрита глянсувато-чорним лощенням, був знайдений, в 1953 р. на салтівському селищі в с. Мохначах, Харківської області. Ця ручка прикрашена на спинці трьома круглими гульками (рис. IV, *9*).

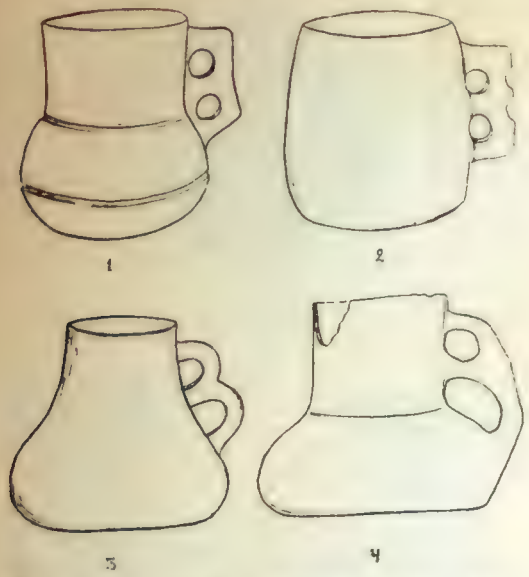

Рис. X. Кухлі з ручками у вигляді стилізованої фігури тварини.
1 — кухоль з катакомби № 1, 1901 р., В. Салтів; *2* — з катакомби № 27, 1911 р., В. Салтів; *3* — з розкопок В. О. Бабенка у В. Салтові, точніше невідомо; *4* — з катакомби № 7, 1906 р., В. Салтів.

До другого відділу належать кухлі з двома ручками, які зустрічаються дуже рідко і представлені одним типом. В. О. Бабенко в 1912 р. знайшов у катакомбі № 7 кухоль з кулястим корпусом і невисоким горлом, яке трохи розширювалось догори[2]. З боків розташовані дві петлеподібні ручки одна з яких відламана. Глина сіра. Поверхня покрита чорним лощенням (рис. XIII, *3*).

IV. Великі посудини для зберігання сухих харчових продуктів

На всіх салтівських селищах і городищах, зафіксованих у басейні Сіверського Дінця, в тому числі й у самому В. Салтові, часто знаходять уламки великих товстостінних посудин дуже грубого виробу. З деяких публікацій видно, що їх знайдено і на поселеннях з салтівським матеріалом, які розташовані за межами басейну Сіверського Дінця[1]. Вигляд їх остільки характерний, а зустрічаються вони так часто, що цю кераміку слід вважати для салтівських поселень такою ж типовою, як чорнолощені глечики й кухлі для катакомб.

[1] Державний Ермітаж, кол. 1107, № 893, кат. № 7, 1906 р. Див. В. А. Бабенко. Указ. твір. Труды XIII АС, т. I, стор. 414.
[2] В. А. Бабенко. Указ. твір, стор. 477. Посудина в Держ. Ермітажі, кол. 96, № 672.

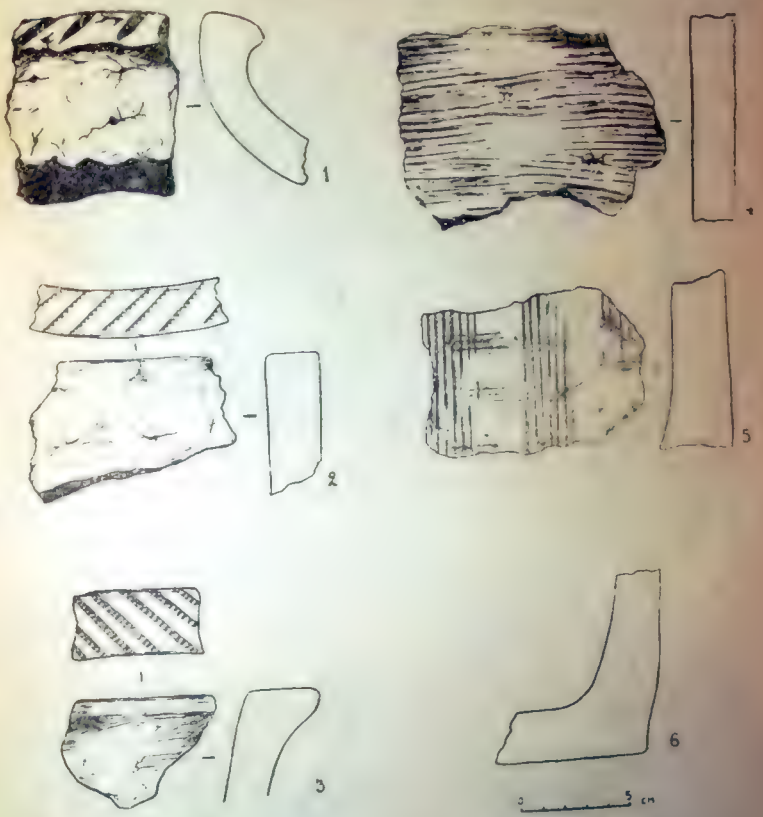

Рис. XI. Великі піфосоподібні посудини для зберігання сухих продуктів.
1—2 — В. Салтів, селище, 1948 р.; *3* — селище біля с. Мохначів, 1953 р.; *4—5* — селище, В. Салтів, 1947—1948 рр.; *6* — профіль дна, В. Салтів, селище, 1948 р.

Посудини ці (рис. XI, XII) мають слабо відігнуті вінця, майже циліндричний корпус і плоске дно. Край вінець плоский, горизонтальний або трохи скошений назовні. Іноді зовнішній край вінець злегка відтягнутий. Вінці бувають гладкі, але частіше прикрашені косими насічками або відбитками зубчастого штампа. Стінки прикрашені горизонтальними лініями або горизонтальними й вертикальними штрихами, які пересікаються. Поверхня посудини нерівна, бугриста, вкрита тріщинами. Товщина стінок — 2—2,5 *см*.

[1] І. І. Ляпушкін. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр. АП УРСР, т. III, 1952, стор. 288—293, табл. II, 4—6.

Якість виготовлення цих піфосоподібних посудин така, що вони не могли вживатися для зберігання рідини. Їх також було незручно пересувати з місця на місце, бо вони дуже важкі. Під час розкопок 1948 р. на селищі «Б» у Верхньому Салтові нижню частину такої посудини було знайдено у спеціальній заглибленні, зробленій в долівці господарського приміщення біля землянки (рис. I, *4*). Очевидно, великі піфосоподібні

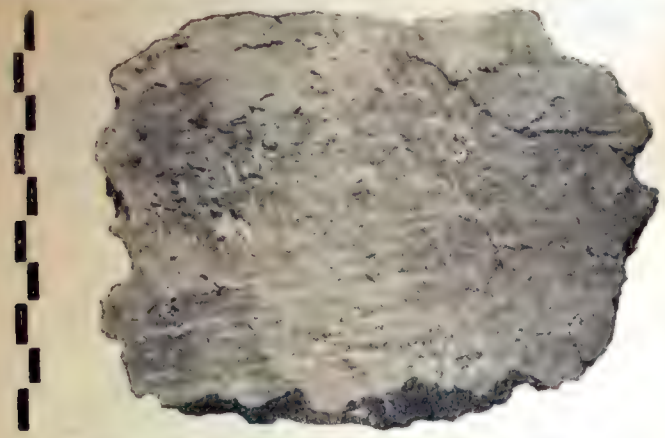

Рис. XII. Уламок великої піфосоподібної посудини (В Салтів, селище, 1948 р.).

посудини закопували в землю і вживали як тару для зберігання сухих харчових продуктів.

V. Великі посудини для зберігання рідини

Великі посудини, які були призначені для зберігання різних рідин, можна поділити на два відділи.

До першого відділу належать дуже поширені круглодонні червоноглиняні амфори VIII—IX ст., які прийнято називати «салтівськими». Форма їх досить характерна (рис. XIII, *1*). У них вузька й порівняно невисока шийка, витягнутий яйцеподібний корпус з округлим дном. Дві вигнуті майже під прямим кутом ручки з'єднують верхню частину шийки з плечима корпусу. У перерізі ручки мають форму неправильного, трохи сплощеного у верхній частині овала[1]. Досить часто посередині верхньої поверхні ручок проходить невеликий валик або жолобок. Шийка закінчується нешироким потовщеними вінцями, злегка відігнутими назовні. На кінцях ручок, щоб вони міцніше трималися, зроблені пальцем або паличкою глибокі вм'ятини.

Верхня частина ручки укріплена за допомогою вм'ятини, розташованої всередині шийки (рис. XIV, *2*), а нижня частина закріплювалась вм'ятиною, зробленою зовні, біля основи ручки (рис. XIV, *1*). На шийці й на корпусі добре помітні неглибокі горизонтальні жолобки.

За даними В. А. Бабенка[2] висота цих посудин становить від 65 до 85 *см*, діаметр корпусу — від 34 до 40 *см*. В колекції Ермітажу є амфора менших розмірів, знайдена в Салтові[3]; висота її—42 *см*, діаметр — 23 *см*. Хронологічне й типологічне місце цих амфор серед інших серед-

[1] М. В. Сібільов. Старовинності Ізюмщини, вип. III, табл. XLIX, L, 1—5.
[2] В. А. Бабенко. Каменный город. Труды XV АС, т. I, стор. 468.
[3] Держ. Ермітаж, кол. 95, № 1990 (рис. XIII, *1*).

ньовічних амфор досить ясно вказав А. Л. Якобсон[1]. Виготовлялися вони в різних місцях. Можливо, одним із таких місць було салтівське поселення, але переконливо довести цього поки що не можна. Знахідки в Криму[2] показують, що там круглодонні амфори, безумовно, виготовлялись раніше і коли в салтівських поселеннях на Дінці також виготовляли такі амфори, то це було вже наслідування південних зразків. У Криму ж круглодонні амфори VIII—IX ст. закономірно розвиваються з остродонних форм[3].

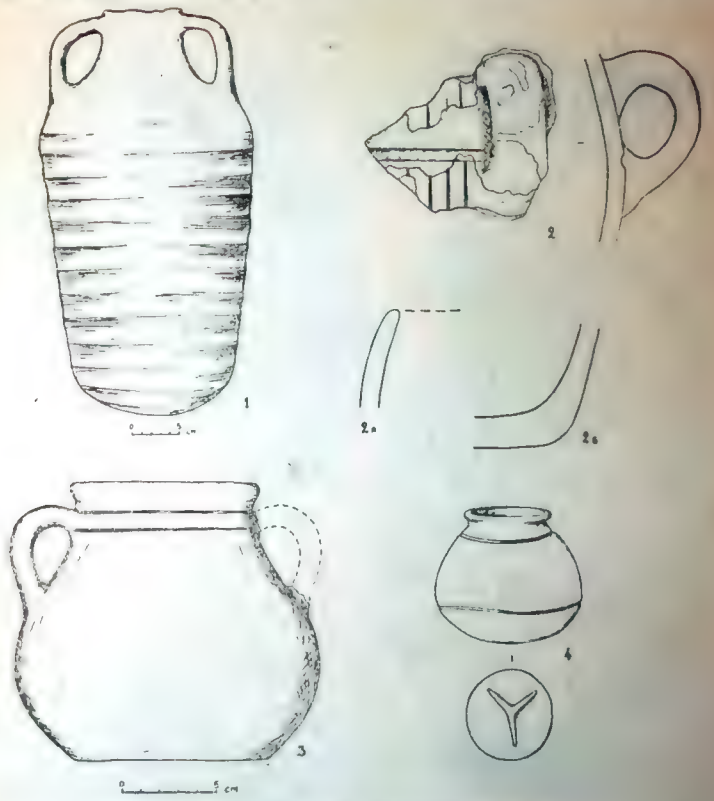

Рис. XIII. Різні типи салтівського посуду.
1 — амфора, знайдена в Салтові (колекція Державного Ермітажу в Ленінграді); *2* — уламки казана (В. Салтів, селище, 1948 р.); *2а* — профіль краю казана; *2б* — профіль дна; *3* — кухоль з двома ручками, покритий чорним лощенням (В. Салтів, катакомба № 7, 1912 р., колекція Ермітажу); *4* — мініатюрна бомбоподібна посудинка (В. Салтів, катакомба № 15, 1947 р.).

До другого відділу відносяться плоскодонні посудини з сірої глини. Серед них відомі два типи.

[1] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры Сев. Причерноморья, СА., т. XV, 1951, стор. 331, рис. 4.
[2] А. Л. Якобсон. Раннесредневековые гончарные печи в восточном Крыму, КС ИИМК, вып. 54, 1954 г., стор. 170—172.
[3] В. П. Бабенчиков, Указ. твір, стор. 131, рис. 22.

Перший тип представлений трьома знахідками. В 1906 р. на території верхньосалтівського селища випадково було знайдено велику посудину з округлим корпусом, що розширюється догори [1]. Верхня частина корпусу різко звужується і переходить у вузьку й порівняно коротку шийку. Посудина має три вертикальні ручки. Дві з них розташовані з боків, а третя з'єднує середину шийки з плечима корпусу. Чорнолощена поверхня посудини прикрашена наліпними смугами й горизонтальними жолобками. Аналогічна посудина була знайдена під час розкопок на салтівському городищі [2] та біля с. Мачухи в районі Полтави [3].

Рис. XIV. Уламки ручок червоноглиняних амфор.
1 — нижня частина ручки (с. Мохначі, селище, 1953 р.); *2* — верхня частина ручки (В. Салтів, селище, 1948 р.).

До другого типу належить велика амфороподібна посудина з сірої глини, знайдена в 1947 р. на селищі у Верхньому Салтові. Витончений корпус її злегка розширюється посередині і плавно переходить у коротку шийку. Дві дугоподібні ручки з'єднують плечі з верхньою частиною шийки. Поверхня посудини матово-сіра. Біля основи шийки проходить горизонтальна жолобчаста лінія (рис. XV).

VI. Маленькі посудинки бомбоподібної форми

Ці посудинки (рис. IV, *10;* XIII, 4) у невеликій кількості зустрічаються як у катакомбах [4], так і на поселеннях [5]. Висота їх від 5 до 8 *см*, діаметр 8—10 *см*. Зроблені вони дуже старанно, мають чорнолощену

[1] В. А. Бабенко. Указ. твір. Труды XIII АС, т. I, стор. 396, рис. 111.
[2] В. А. Бабенко. Указ. твір, стор. 469.
[3] Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 гг. ИАК, вып. 43, 1911, стор. 118, рис. 98.
[4] А. М. Покровский. Указ. твір, табл. XXIII, 116; В. А. Бабенко. Указ. твір. Труды XIV АС, т. III, стор. 246, рис. 165; С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір. АП УРСР, т. III, стор. 276, рис. 3, 1—2.
[5] Селище біля с. Пісків Радьківських. Розкопки Б. А. Шрамка в 1956 р.

поверхню. Корпус прикрашений горизонтальними жолобками або орнаментом, нанесеним за допомогою лощіння. Вживалися ці посудинки передусім як туалетні. Як відомо, салтівці приділяли своєму туалету багато уваги і в інвентарі поховань можна знайти чимало предметів, які призначалися спеціально для цих цілей. У всякому разі, для готування їжі ці посудинки не могли вживатися через свої малі розміри, а для пиття вони були незручні, бо корпус їх звужувався догори і мав невеликий вінець.

VII. Технічна кераміка

Ця кераміка не набула значного поширення серед населення племен салтівської культури. В похованнях її зовсім не знайдено. На поселеннях досить часто попадаються глиняні пряслиця (рис. XVI, *1—3*), зроблені звичайно з обточених уламків стінок амфор, рідше із стінок сіроглиняних посудин. Круглий отвір просвердлювався. Під час розкопок у 1948 р. житла на селищі у Верхньому Салтові було знайдено заготовку у вигляді кружка з стінки чорнолощеної посудини. На двох боках цього кружка є сліди свердління (рис. XVI, *4*). Там же знайдено виліплене з глини й випалене грузило для рибальської сіті (рис. XVI, *5*).

ТЕХНІКА ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІКИ

В літературі можна знайти різні висловлювання про техніку виготовлення салтівської кераміки. Наприклад, А. М. Покровський гадав, що всі посудини, за невеликим винятком [1], зроблені від руки якимсь особливим способом — шляхом формування їх у спеціальній формі з правильних чотирикутних кусків [2]. В. А. Бабенко поділяв всі посудини на три види: горщики, кухлі й глечики і вважає, що перші два види ліпили від руки на гончарній дошці, а глечики — на гончарному крузі [3]. Нарешті А. С. Федоровський гадав, що всі посудини виготовлялися на гончарному крузі [4]. До цієї думки приєднується і А. В. Арциховський [5].

Рис. XV. Сіроглиняна амфороподібна посудина; поверхня має лощення (В. Салтів, селище, 1947 р.).

[1] Наприклад, посудина з катакомби № 23, 1901 р., яка дійсно має не характерну для донецької салтівської кераміки форму. У великій кількості зустрічаються такі глечики в Криму. В. П. Бабенчиков. Указ. твір, стор. 132.
[2] А. М. Покровский. Указ. твір, стор. 477.
[3] В. А. Бабенко. Археологические исследования памятников древней культуры в с. Верхнем Салтове, Волчанск. 1913, стор. 15.
[4] А. С. Федоровский. Верхне-Салтовский камерный могильник, стор. 14.
[5] А. В. Арциховский. Основы археологии. М., 1955, стор. 196.

Аналіз багатого керамічного матеріалу одержаного за останні роки, дає можливість зробити такі висновки відносно техніки виготовлення салтівської кераміки. За кольором і складом глиняного тіста її можна поділити в основному на три групи: посудини з бурої і чорної глини, посудини сіроглиняні і червоноглиняні. Колір посудин залежить не тільки від температури й способу випалювання, але й від якості глини. Кераміка, зроблена з погано вимішаної глини, з грубими домішками завжди буває і гірше випалена.

Найгрубіше глиняне тісто, з якого виготовлені великі піфосоподібні посудини. Глина їх погано вимішана. Як матеріал для того, щоб зробити глину пісною вживалися грубі домішки: великі куски шамоту, жорства і непросіяний крупнозернистий пісок. Колір поверхні посудини жовтий і світлобурий або сірий, але всередині злому чорний. Злом нерівний, скалкуватий.

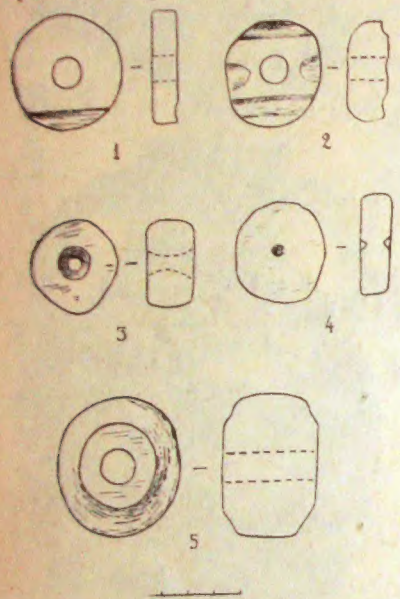

Рис. XVI. Глиняні пряслиця і грузило. *1* — пряслице, зроблене з амфорної стінки (В. Салтів, селище, 1947 р.); *2* — теж зроблене з амфорної стінки (В. Салтів, городище, 1948 р.); *3* — пряслице, зроблене із стінки горщика (с. Мохначі, селище, 1953 р.); *4* — заготовка пряслиця з слідами свердління; зроблене із стінки чорнолощеної посудини (В. Салтів, селище, 1948 р.); *5* — грузило з жовтої глини (В. Салтів, селище, 1948 р.).

Горщики першого типу, виліплені з чистішої, але грубої глини з домішкою шамоту й піску. Зрідка зустрічається домішка жорстви. Поверхня посудин має бурий колір різних відтінків. Колір черепка у зломі темнобурий або чорний.

Горщики другого і третього типів відрізняються кращою якістю глини, яка добре вимішана й містить менше грубих домішок. Звичайно до глини цих посудин додавали дрібний пісок, шамот, зрідка жорству, колір поверхні і злому черепка бурий або сірий.

Найбільш старанно готувалася глина для ліплення сіроглиняних горщиків і лощеного посуду (глечиків, кухлів тощо). Можливо, для цієї кераміки її спеціально відмучували для осаджування грубих домішок. Як матеріал для опіснення глини до неї додавали дрібний пісок і лише зрідка в невеликій кількості шамот. Червоноглиняні амфори зроблені також з добре вимішаної і чистої глини, до якої додавали іноді пісок і шамот. Особливо добре це видно на вивітрилих фрагментах, поверхня яких стала бугристою.

Наявність тих чи інших домішок у глині іноді пов'язана не з технічними заходами, а з особливостями місцевої сировини. Наприклад, у глині посудини деяких поселень видно блискітки слюди, які попали разом з піском. У глиняному тісті кераміки, знайденої на селищі біля с. Городища, Луганської області, зустрічаються дрібна галька і кусочки залізної руди, виходи якої є в околицях.

Щодо самої техніки ліплення, то горщики першого і другого типу виготовляли двома способами. Їх ліпили руками на плоскій, посипаній піском підставці або на гончарному крузі легкого типу, що повільно обертався. Повільним обертанням посудини при ліпленні пояснюються і характерні, особливо для горщиків першого типу, нерівні, переривчасті лінії орнаменту, нерівномірна товщина стінок. Горщики, зроблені дуже примітивно, за допомогою грубого ручного ліплення, зустрічаються порівняно рідко[1].

Горщики третього типу ліпили вже переважно на гончарному крузі. Посудин, що ліпилися тільки від руки, тут зовсім мало. На денцях кружальних посудин зустрічаються гончарні клейма (рис. III, *9*)[2].

Горщики четвертого й шостого типу, горщики другого виду п'ятого типу, а також великі сіроглиняні посудини для зберігання рідин і амфори виготовляли тільки на гончарному крузі. Казани зроблені досить примітивно, але все на легкому крузі. Глечики та кухлі не можна, як це намагається зробити В. А. Бабенко, поділити за способом ліплення. І серед глечиків і серед кухлів зустрічаються екземпляри, які належать за загальною формою навіть до одного типу, але виготовлені різно: інколи за допомогою ручного ліплення на дошці, інколи на легкому гончарному крузі. Переважають останні. Глину для цих посудин брали добру без грубих домішок. Колір у зломі сірий або рожевий. Зломи багатьох глечиків і кухлів дають можливість добре простежити деякі деталі їх формування. По них видно, що спочатку робили з цілого куска заготовку дна посудини, а потім нарощували досить широкі кільцеві стрічки глини. Місця сполучення стрічок старанно обтискували й загладжували. Цікаво, що багатьох глечиках і кухлях якраз у місцях сполучення шийки з корпусом, у середній частині корпусу або біля дна (рис. II, 5; XIII, *1, 2*) є кільцеві жолобчасті вдавлення. Очевидно, вони мають не тільки орнаментальне, але й технічне значення, бо сприяли міцнішому з'єднанню окремих стрічок глини на стиках.

Цей спосіб наліплювання, дуже поширений на території Східної Європи в середні віки[3], А. М. Покровський невдало тлумачив, як спосіб ліплення у спеціальній формі з чотирикутних кусків глини. Помилкове також посилення А. М. Покровського на опуклість гончарних клейм на денцях горщиків, кухлів і туалетних посудинок як на доказ того, що ці посудини виліплені від руки[4]. Як відомо, під час виготовлення посудини на гончарному крузі під дно клали спеціальну дошку з вирізаним на ній клеймом. Внаслідок цього виходив опуклий відбиток.

Іноді на денцях посудин бувають відбитки другого роду, які також ясно свідчать про вживання гончарного круга. Це — відбитки шипа, що з'єднував стіл гончарного круга з вертикальною віссю[5]. Коли шип злегка виступав над поверхнею стола, виходили вдавлені відбитки. Якщо він опускався нижче, то на дні посудини утворювалась опуклість, відповідна до форми отвору для шипа (рис. XVII).

[1] Наприклад, горщик із катакомби № 24, 1946. С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір, АП УРСР, т. III, табл. 1, 3.

[2] М. В. Сібільов. Указ. твір, вип. III, 1928, табл. XLVIII, 1—3.

[3] Я. В. Станкевич. Керамика нижнего горизонта Старой Ладоги. СА, т. XIV, 1950, стор. 210.

[4] А. М. Покровский. Указ. твір, стор. 477.

[5] Такі відбитки наприклад, можна бачити на глечику з кат. № 7, 1947 р. на кухлі з кат. № 9, 1947 р., на великій амфороподібній посудині, знайденій на селищі «Б» в 1947 р. та ін.

Окремо виділяються великі піфосоподібні посудини, що призначалися для зберігання сухих продуктів. Вони зроблені дуже грубо. Погана якість глини й велика товщина стінок приводили до того, що ці посудини нерівномірно висихали і випалювались. Корпус їх звичайно покритий тріщинами. Випалювання було недостатнє для таких масивних посудин. Колір глини на зломі чорний. Грубість цих посудин пояснюється не тим, що місцеве населення не знало вищої техніки виробництва, а тим, що за своїм призначенням це була проста тара, старанно виробляти яку було недоцільно.

Всі перелічені вище типи салтівської кераміки не піддаються детальному хронологічному членуванню. І прості ліпні посудини і посудини, зроблені на гончарному крузі, існували одночасно. Про це свідчить знахідка горщика першого типу разом з чорнолощеним глечиком у катакомбі № 6 1947 р.[1].

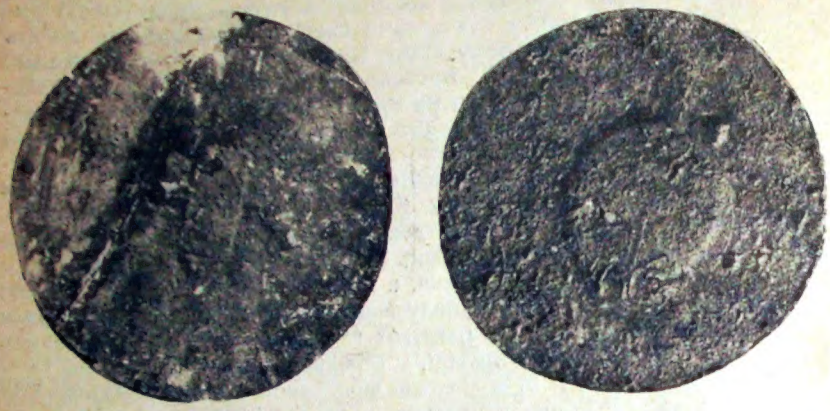

Рис. XVII. Відбитки шипа гончарного круга.

Подібний глечик був знайдений А. М. Покровським у могилі, яка добре датується арабським диргемом кінця VIII ст. (788 р.)[2]. Поховання з горщиками, аналогічними салтівським, датуються в Зливкинському могильнику також VIII ст.[3]. Спільні знахідки горщиків з глечиками або кухлями зафіксовано і в інших салтівських похованнях[4]. Нарешті, на це вказує й спільне знаходження різноманітної кераміки в культурних шарах і навіть у житлах салтівських поселень[5]. Очевидно, це був період переходу від ручного ліплення посудин до виготовлення їх на гончарному крузі, коли різні технічні способи ще співіснували. Поряд з домашнім виробництвом посуду[6] більша частина кераміки виготовлялась уже спеціалістами-ремісниками.

[1] С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір, АП УРСР, т. III, стор. 278, табл. 1, 4, 5.
[2] А. М. Покровский. Указ. твір, стор. 484, кат. 25.
[3] В. А. Городцов. Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда. Харьковской губ. Труды XII АС, т. I, стор. 258.
[4] В. А. Бабенко. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда. Харьков, 1905, стор. 569—570. Г. І. Тесленко. Указ. твір, стор. 354.
[5] Розкопки С. А. Семенова-Зусера на селищі «Б» у В. Салтові в 1948 р.; розкопки Б. А. Шрамка на селищі біля с. Пісків Радьківських Харківської обл. в 1956 р. та ін.
[6] Наприклад, дуже грубий горщик, знайдений в 1946 р. в катакомбі № 24, робив, безсумнівно, не спеціаліст-гончар. Див. С. А. Семенов-Зусер. Указ. твір АП УРСР, т. I, 1949. Табл. III, 3.

При обробці поверхні посуду, виготовленого, головним чином, на легкому гончарному крузі (горщики третього й четвертого типу, рідко другого типу, глечики, кухлі, великі посудини для зберігання рідин, туалетні посудинки) широко вживалась досить складна техніка ангобірування і лощіння.

Ангобірування було необхідне як підготовка посудини для хорошого лощіння. Домішки, які додавалися до глини для того щоб зробити її пісною (шамот, кварцовий пісок, жорства тощо), під час загладжування чіплялися і залишали на глині рівчачки. Крім того, сама пісна глина не давала при випалюванні красивої глянцової поверхні. Тому вже виліплена посудина покривалась тонким шаром масткої глини. Потім поверхня злегка підсушувалась і за допомогою змоченої у воді дерев'яної або кістяної палички загладжувалась. Загладжування й давало характерні смуги лощіння, які на шийці й корпусі салтівських посудин мають звичайно вертикальний напрям. Лощінням наносився і різноманітний орнамент. Лощіння не тільки надавало посудинам красивого вигляду, але мало й технічне значення. При загладжуванні поверхневі шари глини ущільнювалися і це поліпшувало водонепроникність посудин. Саме цим, очевидно, пояснюється те, що лощену поверхню мають майже всі глечики, кухлі й великі посудини для зберігання рідин (крім амфор).

Не завжди гончарам вдавалось добитися міцного приставання ангоба до основи посудини[1]. В таких випадках тонка кірка її іноді відпадає, оголюючи внутрішній шар глини з домішкою шамоту й піску (рис. IV, *4, 10;* VIII, *3;* IX, *2;* XIII, *2*).

Щоб надати посудинам красивого сірого або чорного кольору, їх випалювали в димному відновному полум'ї, можливо, з використанням смолистих речовин[2].

Іноді зустрічаються лощені глечики, які спеціально або через недогляд гончара були випалені при достатньому доступі кисню в окисному полум'ї. Такі глечики мають червоний колір[3]. У Харківському історичному музеї зберігається салтівський глечик, який, за словами В. А. Бабенка, мав вигляд звичайної чорнолощеної посудини, а після пожежі в музеї набув червоного кольору.

Зафіксовано вже декілька знахідок салтівських гончарних горен для випалювання кераміки. Одно знайшов у 1908 р. В. А. Бабенко в районі могильника[4], друге він же розкопав у 1911 р. на городищі у Верхньому Салтові[5]. На жаль, опис їх зроблений дуже поверхово, точних креслень немає. Розкопки, проведені С. А. Семеновим-Зусером в 1947 р. на цій ділянці верхньосалтівського городища, не дали ніяких знахідок, які б свідчили про існування тут гончарної майстерні з горном для випалювання посуду. Можливо, В. О. Бабенко знайшов не виробничий комплекс, а комору, в якій зберігались амфори. Дуже коротко описав М. О. Макаренко гончарне горно, знайдене в 1903 р. біля с. Мачухи поблизу Полтави[6]. Б. О. Рибаков під час археологічної роз-

[1] Див., наприклад, В. А. Бабенко. Указ. твір Труды XIII АС, т. I, табл. XIV, 4.
[2] М. Г. Рабинович. Московская керамика. МИА СССР, № 12, М.—Л., 1949, стор. 67, і далі.
[3] Посудина з кат. № 3, 1948 р. Розкопки С. А. Семенова-Зусера.
[4] В. А. Бабенко. Указ. твір. Труды XIV АС, т. III, стор. 237.
[5] Він же. Труды XV АС, т. I, стор. 468—469.
[6] Н. Е. Макаренко. Указ. твір ИАК, вып. 43, 1911, стор. 116—117.

відки в 1950 р.[1] виявив залишки горна на Архангельському городищі у верхів'ї Дінця, але розкопки тут ще не проводились.

Таким чином, сказати щось певне про деталі будови салтівських гончарних горен поки що неможливо.

Салтівські гончарі любили прикрашати свої вироби, але елементи орнаменту порівняно нечисленні і прості. За характером орнаментації всі салтівські посудини можна поділити на нелощені і лощені.

Орнамент на нелощені посудини наносився звичайно плоскою або округлою паличкою, зубчастим штампом чи просто пальцями. Найчастіше зустрічається орнамент, що складається з ряду горизонтальних ліній, нанесених зубчастим штампом (рис. III, *3*, *8*; IV, *1*; XI, *4*). Цей мотив сполучається з хвилястою лінією, нанесеною паличкою (рис. III, *6*) або гребінкою (рис. III, *2*; IV, *2*). Іноді горизонтальні ряди ліній пересікаються вертикальними лініями, які розташовані майже під прямим кутом (рис. XI *5*), або сполучаються з відбитками зубчастого штампа (рис. III, *7*). Вінці прикрашалися насічками, косими відбитками зубчастого штампа і порівняно рідко пальцьовими вдаленнями або невисокими горизонтальними валиками (рис. III, *1—4*, *8*; V, *1*, *4*).

На лощену кераміку орнамент наносився таким же інструментом. Частіш за все плоскою паличкою на поверхню посудини наносились лощені смуги, які красиво виділялися на матовому фоні. Окремі лощені лінії іноді розташовувалися вертикально або похило (рис. V, *5*, *6*; VI). В останньому випадку вони входили до складнішого орнаменту; сіткоподібного, трикутного або ялинкового (рис. IV, *7*; VIII, *1*, *2*; IX, *2*). Плоскою ж паличкою і шляхом лощіння наносились хвилясті лінії, зигзаги і дуже рідко кружечки і ови. Іноді на посудину лощінням наносились досить широкі смуги (рис. VIII, *2*).

Лощіння часто сполучається з вдавленими лініями, які наносилися паличкою. Ці лінії утворюють горизонтальні пояски, між якими розташовується орнамент, нанесений лощінням, або комбінуються з лощеними лініями й відбитками зубчастого штампа (рис. IV, *4*, *5*; V, *5*).

Дуже часто однією або кількома вдавленими лініями обмежується вся орнаментація посудини. Порівняно рідко на найбільш прикрашених зразках кераміки зустрічаються горизонтальні, вертикальні або хвилясті наліпні валики (рис. IV, *11*; VI) і наліпні круглі гульки.

Стилізовані фігури тварин на салтівських кухлях, як добре показала К. М. Скалон, мали значення не стільки орнаментальне, скільки магічне, пов'язане з давніми віруваннями сарматських племен[2]. А. Міллер зафіксував у горців Дагестану як пережиток цікаву легенду про таке магічне охоронне значення зооморфних ручок. Згідно з цією легендою «посудину без ручки треба закривати, а в посудину з ручкою шайтан не зайде»[3].

На закінчення слід сказати, що салтівська кераміка не тільки деякими деталями, подібними до зооморфних ручок, але й численними коренями пов'язана з стародавньою сарматською керамікою[4]. Уже в сарматському посуді можна знайти вихідні форми основних салтівських посудин, деякі орнаментальні мотиви, технічні способи ангобірування та лощіння поверхні і т. п. Але питання генезису салтівської кераміки — це вже окрема тема, яку не можна детально висвітлити в межах цієї статті.

[1] Б. А. Рыбаков. Северодонецкая экспедиция ИИМК. Тезисы докладов на сессии Отделения истории и философии и пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1946—1950 гг., М., 1951, стор. 63.

[2] К. М. Скалон. Изображение животных на керамике сарматского периода. Труды отдела истории первобытной культуры Гос. Эрмитажа, т. I, Л., 1941, стор. 214—215.

[3] А. Миллер. Древние формы в материальной культуре современного населения Дагестана. Материалы по этнографии, т. IV, вып. I, Л., 1927, стор. 73.

[4] Н. Я. Мерперт. О генезисе салтовской культуры. КС ИИМК, вып. XXXVI, 1951, стор. 16.

Розглянутий матеріал свідчить про те, що салтівське гончарне виробництво досягло високого рівня розвитку. В результаті багаторічного досвіду були вироблені різноманітні спеціалізовані форми посудин і досить складні способи їх виготовлення. Поява гончарного круга, зв'язана з масовим виготовленням посуду, влаштування спеціальних гончарних горен, висока майстерність виготовлення кераміки дають право говорити про те, що у племен салтівської культури гончарне виробництво вже почало виділятися в самостійне ремесло[1].

[1] Вже в той час, коли друкувалась ця стаття, автору стала відома збірка «Труды Волго-Донской археологической экспедиции», т. I (МИА СССР, № 62, 1958 г.), в якій опубліковані нові матеріали з історії племен салтівської культури. На жаль використати ці матеріали вже не було можливості.